

Світ людини й природи крізь призму метафори І. Нечуя-Левицького

*Роботу виконано в Інституті української мови
НАН України*

Проаналізовано дієслівні метафори із семою “вода” в художніх текстах І. Нечуя-Левицького; з’ясовано, що структура такого типу пов’язана з моделюванням і внутрішнього світу людини, і картин навколишньої природи.

Ключові слова: мовотворчість, індивідуальний стиль, дієслівні метафори, генитивні метафори, порівняння.

Мялковская Л. Н. Мир человека и природы сквозь призму метафоры И. Нечуя-Левицкого. Проаналізовані глагольні метафори с семой “вода” в художественных текстах И. Нечуя-Левицкого; определено, что указанный тип метафорических конструкций моделирует как внутренний мир человека, так и картины внешней природы.

Ключевые слова: языковое творчество, индивидуальный стиль, глагольные метафоры, генитивные метафоры, сравнения.

Myalkovska L. M. World of a Man and Nature Through Prism of the Metaphor of Nechui-Levytskyi. The article is devoted to the analysis of verbal metaphor sem “water” in I. Nechuj-Levitsky texts. The structures of such kind are connected with both the internal world of a man and pictures of surrounding nature.

Key words: linguistic creative work, individual style, verbal metaphors, comparisons.

Постановка наукової проблеми та її значення. Іван Семенович Нечуй-Левицький – прозаїк і драматург, автор художніх нарисів і публіцистичних статей, фольклорист, перекладач Святого Письма, визначна постать в історії української культури. Індивідуальну стильову манеру письменника І. Франко оцінював так: “Левицький – хороший оповідач, з невеликою дозою гумору; намальовані ним типи пластичні й вихоплені із живої дійсності; він прагне скрізь до повного їх етнографічного змалювання, тим часом як психологічний аналіз відходить на задній план. Поетичність описів природи, чудова мова зробили І. С. Левицького улюбленцем читацької публіки на Україні і в Галичині” [11, 377].

Про вплив художньої мовної практики І. Нечуя-Левицького на розвиток української літературної мови пише О. Г. Муромцева: “І. Нечуй-Левицький... активно обстоював думку про обов’язкову рису літературної мови відповідати змінам, яких вимагає час і яких зазнає у своєму розвитку народне мовлення. Під пером письменника українська мова зазнала подальшого оброблення, що виявилось на різних її рівнях” [5, 161].

На своєрідність творчої манери І. Нечуя-Левицького щодо змалювання портретів та відтворення картин природи звертає увагу С. Єрмоленко. При цьому дослідниця слушно наголошує, що “хоч письменник за своєю творчою манерою передував майбутній психологічній прозі в українській літературі, елементи психологізму досить яскраві в його творчості” [1, 65].

Серед лінгвостилістичних праць, присвячених окремим стильовим параметрам мови художньої прози І. Нечуя-Левицького, слід виокремити також роботи Н. Я. Дзюбишиної-Мельник, В. В. Красавіної, Л. О. Ставицької. Тим часом дослідження мовотворчості І. Нечуя-Левицького в контексті історії становлення та розвитку літературної мови і сьогодні є **актуальним**.

Пізнання мовної особистості письменника, його ідіолекту здійснюється шляхом аналізу текстів, які відбивають мовну діяльність автора. У зв’язку з цим для створення мовного портрета І. Нечуя-Левицького в історичному контексті увагу зосереджено на лінгвостилістичному аналізі мови його художніх творів.

Мета статті – проаналізувати художні твори І. Нечуя-Левицького, простежити в досліджуваних текстах семантичні та функціональні особливості дієслівних метафор.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Метафора в художньому просторі І. Нечуя-Левицького – один із елементів ідіостилію письменника, вона віддзеркалює

індивідуальну мовну картину світу. Метафоричність мови письменника ґрунтується на семантичних процесах, коли “форма мовної одиниці або оформлення мовної категорії переноситься з одного об’єкта позначення на інший на основі певної подібності між цими об’єктами при відображенні в свідомості мовця” [10, 350].

Відзначимо, що художні тексти І. Нечуя-Левицького актуалізують низку дієслівних метафор, які формуються навколо ядерних сем “рух, переміщення”, “звук”, “вода”, “рідина” й ін. Серед останніх увагу зосереджено на метафоричних структурах із семою “вода”, “рідина”.

До цієї групи належать метафоричні конструкції, семантичне ядро яких становлять динамічні дієслівні ознаки, що містять вказівку на рідину, наприклад: *вилитися, впливати, закипіти, заколюватися, затоплювати, клекотіти, литися, наливати, напувати, плинути, прибувати, приливати, тонуть*. Названі дієслова взаємодіють, зазвичай, з абстрактними поняттями типу *душа, серце, думка, мисль, щастя, радість, почування* і под. Вибір у ролі предиката зазначених вище динамічних характеристик мотивується тим, що внутрішній світ людини письменник моделює за зразком зовнішнього матеріального світу, тому основним джерелом психологічних картин є лексика “фізична”, яка використовується у вторинному метафоричному значенні.

До частовживаних назв – суб’єктів метафоричної дії – належать лексеми *душа, серце*. Ці слова-символи у творах І. Нечуя-Левицького становлять “посудину”, “вмістилище”, наповнювані почуттями, духовними переживаннями. Так, наприклад предикативна метафора *закипіла душа* передає внутрішній стан персонажа, його збудження. Загальнономовна семантика цього фразеологізму зафіксована у “Словнику української мови в 11 томах” (пор.: **Закипає (закипіла) душа** – хтось перебуває в стані сильного переживання, викликаного обуренням, злобою і т. ін. [8, III, 143], і реалізована в тексті І. Нечуя-Левицького: “[...] його [Єремії] *люта душа* була нездатна соромитись насправжки! Вона зараз *закипіла* злістю й помстою” [6, VII, 181]. Експресивний зміст фразеологізму *душа закипіла* увиразнюється, набуває додаткового поняттєвого й емоційного відтінку завдяки семантиці іменників *злість, помста*. Предикативна функція цих слів виявляється у називанні причини хвилювання *душі*.

У наведеному вище контексті звертаємо увагу на експресивну назву *люта*, що містить у своїй значеннєвій структурі компоненти ‘гнів’, ‘розлюченість’, пор.: **Лютий**¹. 1. // Який виражає **розлюченість, гнів** [8, IV, 574]. Відповідні семантичні компоненти наявні і в тлумаченні іменника *злість*, тоді як у слові *помста* сема ‘гнів’, ‘розлученість’ виражена імпліцитно. Наявність цієї семи мотивується тим, що назва *помста* через своє значення синонімізується з номінацією *зло*, яка у своїй семантиці зберігає зазначені компоненти. Пор.: **Злість**. 2. Почуття роздратування, **гніву**, досади; **розлученість** [8, III, 595]; **Помста**. Відплата кому-небудь за вчинену кривду, заподіяне **зло** і т. ін. [8, VII, 136]; **Зло**¹. 3. Почуття роздратування, **гніву**, досади; **розлученість** [8, III, 597].

У досліджуваних текстах зафіксовано варіант загальнономовної метафори *душа закипіла* – *душа кипить*: “– *Душа* в мене *кипить* од безчесної гадки!” [6, VII, 236]. Семантичне оновлення метафори *душа кипить* відбувається завдяки розширенню її конструкцією *од безчесної гадки*. Експресивно-стилістичну функцію при цьому виконує епітетне означення *безчесний*, яке передає негативне психологічне сприйняття ознаки.

Семантично зближується із розглянутою загальнономовною метафорою *душа кипить* словосполучення метафоричного змісту *душа клекотіла*, яке ґрунтується на переносній семантиці опорного дієслова: **Клекотіти**. 5. *перен.* Бурхливо, з незвичайною силою проявлятися (про почуття, пристрасть і т. ін.) [8, IV, 179]. Пор. у тексті: “Його [серба] *душа аж клекотіла помстою й ненавистю* [...]” [6, II, 15]. Зіставивши вислови *душа кипить, душа клекотіла*, вищий ступінь інтенсивності відзначаємо в метафорі *душа клекотіла*.

До виділеного типу метафор належать загальнономовні тропи, в яких дієслова *кипіти, клекотіти* поєднуються з лексемою *гонор*. Словосполучення з названими динамічними характеристиками функціонує у тексті, де *душа* виступає як об’ємна річ із глибинами, дном, найглибшими закутками, напр.: “[...] *весь його* [Бжозовського] *шляхетський гонор піднявся з самого дна, кипів, клекотів у його душі*” [6, III, 76].

Явище “наповнення” *душі, серця* простежуємо в семантиці метафоричних структур із дієсловом *наливатися*. Ця динамічна ознака у поєднанні з назвами – атрибутами внутрішнього світу людини – *серце, душа*, утворює традиційні метафоричні сполуки *налилось серце, налилась душа*. Переносне

значення наявне в загальнономовному словнику: **Наливатися**. 3. *перен.* Сповнюватися якимись почуттями, властивостями і т. ін. [8, V, 118]. Загальнономовне значення дієслівних метафор актуалізується в таких контекстах: “Яким добром і щастям **налилось** моє **серце**, **налилась** моя **душа!**” [6, III, 33]; “Олеся почувала, що її **серце налилось** щастям **вщерть**, що **любов залила** всю її душу, як **весняна вода заливає** луги та луки” [6, IV, 198]. Зображення *серця* (*душі*) як об’єкта, де зосереджуються почуття персонажів, веде до розширення конструкції *серце налилось* залежними словами *щастям*, *добром*, які виступають аргументом при предикаті наповнюваності. У другому прикладі загальнономовна метафора *любов залила* оновлюється у змісті порівняльного звороту як *весняна вода заливає луги та луки*.

В одному семантичному полі з конструкціями *добром і щастям налилось моє серце*, *серце налилось щастям* опиняються вислови “душа була повна щастя” [6, II, 223], “душа повна щастя вщерть” [6, V, 289], “душа повна щастям до самих країв” [6, I, 321], які так само передають позитивну інформацію.

Словесне відтворення внутрішнього стану людини фіксуємо у метафоричних висловах *душа виливалась*, *душа почала вилитись*. Ці конструкції є варіантами усталеного словосполучення *вилити душу* (пор.: **Вилити** (**вилити**) **душу** (**серце**) — висловлювати, виявляти свої почуття, переживання [8, I, 421]). Напр.: “Співуча **душа виливалась** піснею по-солов’їному, поетична **душа марила** тисячею пишних картин” [6, II, 14]; “[...] його [Гануша] зроду артистична **душа почала вилитись в аріях**” [6, IV, 295]. Загальний зміст наведених метафор можна передати висловлюванням “хтось співає”, проте художній текст прагне до ускладнення мовної форми. Особливістю цих розгорнутих метафор є також те, що вони актуалізують звукові образи.

Загальнономовна метафора з переносно вживаним дієсловом *тонутти* функціонує у досліджуваному тексті: “І як він [Радюк] більше думав про свій народ і Україну, то його **душа ніби тонула** в якійсь темній безвісті [...]” [6, II, 149]. Пор.: **Тонутти** 4. *перен.* Повністю віддаватися чому-небудь (почуттю, мріям [...] і та ін.) [8, X, 133].

Поряд із ключовими словами *душа*, *серце* активними компонентами дієслівних метафор із семою “рідина” виступає емоційна лексика: *жаль*, *туга*, *гнів*, *злість*, *ненависність*. Семантика вказаних слів, реалізована в метафоричних сполуках, відтворює специфіку індивідуального мовного стилю письменника та розкриває його увагу до світу людських емоцій, психічного стану людини, її переживань.

Емотиви *злість* і *ненависність*, *жаль* і *горе* у предикативних метафорах виконують функцію суб’єкта дії. Конструкції із цими лексемами перебувають, як правило, у складі цілого метафоричного образу: “То **злість**, то **ненависність**, то почування великої обіди, великої втрати **приливали** до **серця**, **неначе морські хвилі до берега**” [6, VII, 214]; “І **жаль**, і **горе**, і кохання – все **заразом піднялось** в її [Мокрининій] **душі й неначе затопило** всю її душу **сльзми**, як **повіддя весною затоплює береги**” [6, III, 114]. Сема “вода”, наявна у дієслівних метафорах із суб’єктами – експресемами емотивного змісту, узгоджується із семантичним наповненням порівнянь *неначе морські хвилі до берега*, як *повіддя весною затоплює береги*.

Оновлення загальнономовної метафори відбувається шляхом розширення її семантики, тобто приєднуванням до дієслівної ознаки порівняльного звороту.

У прозі І. Нечуя-Левицького зафіксовано метафоричні контексти, у яких простежується сполучуваність суб’єкта *думка* з динамічними ознаками із подальшим їх розширенням порівняннями, пор.: “[...] вольні **думки**, **жарти на волі**, а то й **веселі співи** часто **лилися** тут, як **вольний весняний шумливий потік** **лється в зелених берегах**” [6, V, 107]; “Знов **заворушилися сумні думки** й **попливли** одна за другою, як **осінні листя по воді**” [6, VII, 292]. У цих прикладах спостерігаємо характерну ознаку індивідуального стилю автора – асоціювання *внутрішнього світу людини* з *водним простором*.

Сема “вода” виявляє свою конструктивну роль у загальнономовних метафорах, де дієслово *литися* (*политися*) взаємодіє з лексемами *слово*, *пісня*, *музика*, які належать за своїми контекстуально-семантичними зв’язками до парадигми слова-поняття *думка*, напр.: “[...] його [Радюка] **слова лилися** з **уст** **одно за одним** **плавко**, **неначе сотались** **низкою**” [6, II, 202]; “[...] **музика полилась** по **залі** й **ніби вдарила** **електричними течіями** по **молодих нервах**, по **молодих душах**” [6, II, 248]; “[...] **тихо-тихо**, як **дніпрова вода**, **полилася** **гармонічна українська пісня**” [6, II, 15]. Пор. також: “**Розмова** **клекотіла**, як **окріп в казані**” [6, II, 97]. У виділених метафоричних конструкціях усталеність переносних

значень стрижневих дієслів підтверджується лексикографічними джерелами, пор.: **Литися**. 3. *перен.* Легко, вільно викладатися, будуватися (про мовлення, стиль) [8, IV, 495]; **Клекотіти**. 4. // *перен.* Голосно виявляти свої почуття, пристрасті тощо; шуміти (про людей) [8, IV, 179].

Художня проза І. Нечуя-Левицького засвідчує показовий для мовомислення письменника прийом моделювання внутрішнього портрета персонажів через ознаки зовнішньої поведінки, конкретних дій. Таке явище простежується у семантичному наповненні метафоричних конструкцій, активним компонентом яких виступає лексема *очі*, котра взаємодіє з динамічними характеристиками *тонутти*, *пірнати*, *виринати*, *вливати*. Метафори цього типу, зазвичай, належать до традиційних, побудованих на загальнономовній семантиці. У текстах письменника фіксуємо такі стійкі сполучення слів із суб'єктом *очі*: “**Очі тонули** на всі боки в сизій та зеленій далечі, котрій, здається, кінця нігде не було” [6, II, 124]; “[...] **очі пірнули** глибоко в ту зелену гарну затишну тінь, й у тім переливанні міні з світом сонця він тільки й бачив чудовий Васишин вид” [6, III, 277].

Серед досліджуваних предикативних метафор виокремлюємо структури, в яких лексема *очі*, вживаючись метонімічно, виявляє особливості індивідуального стилю І. Нечуя-Левицького. Напр.: “Санині **очі** неначе **влили** в його [Комашка] душу веселість [...]” [6, V, 149]; “[...] серед тих мрій ніби **виринали** Лідині палкі чудові **очі**, потаємні, як тайни безмежного зоряного неба” [6, VIII, 392].

В аналізованій парадигмі дієслівних метафор із семою “рідина (вода)” у ролі суб'єкта виступають поряд з абстрактними іменниками, що називають мисленнєву діяльність людини, її психічний стан, лексеми конкретного змісту, зокрема, номінації стихій, явищ природи *сонце*, *місяць*, *ніч*, *вітер*.

Процес образного моделювання навколишнього світу, його оживлення простежується в метафоричних структурах, семантичне ядро яких виражене дієсловом *плисти* (*поплисти*). У сполученні з номінаціями *сонце*, *місяць* та *ніч* ця динамічна дієслівна ознака утворює загальнономовні метафори, які розкривають один із відтінків його значення, що означає “повільно, плавно пересуватися по небозводу (про сонце, місяць і т. ін.)” [8, VI, 583]. Пор. у тексті: “Одно пишне золоте **сонце** **пливло** між небом і степом, наче корабель по безодньому морі” [6, II, 189]; “Швидко **поплив місяць** по небі. [...] він плавно, велично, наче лебідь по воді, пливе вгору та вгору” [6, V, 171]; “Коротенька петрівчана **ніч** **пливла** швиденько, неначе бігла бігцем” [6, VIII, 163]. Звертаємо увагу на традиційну сполучуваність *ніч* *пливла*. Ускладнена підрядним порівняльним реченням зазначена метафорична структура створює динамічний персоніфікований образ *ночі*.

Актуалізована сема “рідина” наявна у прямому значенні дієслова *розливати*. У поєднанні з іменником *ніч* це дієслово утворює індивідуально-авторську метафору: “Тепла розкішна **ніч** **вкривала** землю й **розливала** спокій на усе, що животіло й дихало на землі” [6, VII, 214].

Дієслово *обливати*, поєднуючись з іменником *вітер*, формує загальнономовну метафору, зміст якої розкриває такий контекст: “Тихий західний **вітер** **обливав** лице неначе літеплом, лащився до лица, поки зовсім не вмер, як червоне сонце сіло за лісом” [6, II, 97]. У цій метафорі з основою *вечір* *облив* тощо активізується явище персоніфікації, напр.: “Той **вечір** знов **облив** холодною прозою життя обох інституток” [6, II, 124].

Дієслівні динамічні ознаки із семою “рідина” типу *литися*, *линути*, зафіксовані у досліджуваних текстах, взаємодіють із лексемами *натопт*, *люди*. Напр.: “З гори по йому **лється**, неначе річкою, людський **натопт**” [6, IX, 78]; “Люде **линули** згодом на терасу річкою” [6, V, 190].

Висновок. Зафіксовані у художній прозі І. Нечуя-Левицького дієслівні метафори із семою “вода” відбивають показовий для мовотворчості письменника процес моделювання внутрішнього портрета через ознаки зовнішнього світу, прийом персоніфікації назв абстрактної та конкретної лексики, а також актуалізують метонімічне значення слова *очі*.

Література

1. Єрмоленко С. Я. І. Нечуй-Левицький: портрет, пейзаж / С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт, Л. О. Ставицька // Укр. мова і л-ра в шк. – 1988. – № 10. – С. 61–65.
2. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури / С. Я. Єрмоленко. – К. : Ін-т укр. мови НАН України, 2009. – 352 с.
3. Єрмоленко С. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
4. Їжакевич Г. П. Мова творів І. Нечуя-Левицького / Г. П. Їжакевич // Курс історії української літературної мови ; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – Т. 1 (Дожовтневий період). – 596 с.

5. Муромцева О. З історії української літературної мови. Вибрані праці / О. Г. Муромцева . – Х. : [б. в.], 2008. – 229 с.
6. Нечуй-Левицький І. Зібрання творів : у 10-ти т. / І. Нечуй-Левицький . – К. : Наук. думка, 1965. – Т. 1–9.
7. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підручник / В. М. Русанівський . – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.
8. Словник української мови : в 11-ти т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
9. Скаб М. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери / М. Скаб. – Чернівці : Рута, 2008. – 559 с.
10. Тараненко О. О. Метафора / О. О. Тараненко // Українська мова : енциклопедія. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана”, 2007. – С. 350–353.
11. Франко І. Нова українська література / І. Франко // Літературно-критичні статті. – К. : [б. в.], 1950. – С. 376–377.

Статтю подано до редколегії
14.12.2010 р.